

Research Paper

'दलित काव्यातील दारिद्र्य : एक अवलोकन'

प्रा. डॉ. के. के. अहिरे

पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग प्रमुख,
भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु. ऑ. नाहाटा
वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ

प्रस्तावना :-

दलित कविता ही दलितांच्या दास्यातून दारिद्र्यातून निर्माण झाली आहे. दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी दलितांना जीवनातील प्रत्येक आघाडीवर लढावे लागले. दलितांवर पिढ्यांपिढ्या अन्याय, अत्याचार झाले. त्यांना पिळले गेले. त्यांची प्रगती होऊ दिली नाही. मानवी हक्कांपासून त्यांना वंचित ठेवले. दिवसभर काबाडकष्ट करूनही त्यांना पाहिजे तेवढा कामाचा मोबदला दिला जात नव्हता. त्यातून त्यांचे दारिद्र्य कमी होण्याऐवजी वाढत गेले. प्रत्येकाच्या घरातील अंधार दारिद्र्य नष्ट करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला पटवून दिले, पटवून सांगितले.

बाबासाहेबांचा वसा घेऊन असंख्य दलित तरुण शिकून आपले जीवन सुखी बनवू लागले. आपल्या समाजातील पिढ्यांपिढ्यांचे दुःख, दारिद्र्य आपल्या साहित्यातून-काव्यातून मांडू लागले. त्यामुळे दलित कवींची कविता ही मूळातच दारिद्र्याचा आशय घेऊन जन्माला येते.

गावाकुसाबाहेरील जीवन त्यांचे दारिद्र्य आपल्या कवितेतून या कवींनी पहिल्या प्रथम मांडण्यास प्रारंभ केला. दलित कवींनी आपण स्वतः भोगलेले दुःख, दारिद्र्य आणि दलित समाजतील दुःख, दारिद्र्य त्यांनी आपल्या कवितेतून मांडले.

दलित कवी वामन निंबाळकर आपल्या 'आयुष्य' या कवितेत दारिद्र्याविषयी म्हणतात,

"उन्हाळ्यापावसाळ्यात पखाली रिचवत होतो तरी
आयुष्यभर, पेरलेलं दारिद्र्यच उगवत गेलं
न थांबनारे पाय गरगटत राहिले घाण्याच्या बैलासारखे
रिचवत असता घामाचेही लोट
तोंडावाटे शब्दाला मनाई
वळलेले हात पसरतच राहिले तुमच्यासमोर
तेव्हा ते छाटूले गेलेत बेमुर्वतखोरपणे"

न थांबता, विश्रांती न घेता दलित घाण्याच्या बैलासारखा, पायाला भिंगरी लावावी तसे कामासाठी, कष्टासाठी सतत फिरत राहतो. तोंडावाटे ब्र न काढता, उना, पावसाची तमा न बाळगता पोटासाठी घरातील दारिद्र्याचा नायनाट करण्यासाठी दलित सतत काबाड कष्ट करीत असतो. त्या कष्टाची, गाळलेल्या घामाची त्याला मजुरी, पैसा मिळत नाही. तेव्हा तो अधिकच दारिद्र्यात तावून-सुलाखून निघतो.

पद्मश्री कवी नारायण सुर्वे यांच्या कविता म्हणजे जणू दारिद्र्याचा जाहिरनामाच होय. त्यांनी आपल्या जीवनातील भयानक दारिद्र्य आपल्या कवितेतून मांडले. त्यांचे जीवन म्हणजे दारिद्र्याचं मूर्तिमंत उदाहरण होय. ते आपल्या 'मुंबई' नावाच्या कवितेत म्हणतात -

"पटकुर खांद्यावर टाकून सहयाद्री घाट उतरून
माझा बाप, तुझ्या दारावर उभा राहिला श्रम घेऊन"

खांद्यावर फाटक्या कापडाचं पटकुर घेऊन, सहयाद्रीचा घाट उतरून मुंबई शहरात काम, श्रम, कष्टाच्या शोधात आला. त्याचं दारिद्र्य त्याला तेथे घेऊन आलं.

असाच दारिद्र्याचा आशय घेऊन डॉ. यशवंत मनोहर यांची कविता आली ते म्हणतात -

"काढिला खणून काळोख
त्या तूफत बंद दाराशी
थांबलो भिकाऱ्यावाणी
अस्तित्व घेऊनी हाती
प्रारब्ध पाहिले त्यांचे"

कवी म्हणतो, पाची पकवान्नाचं जेवण करून, तृप्तीचा डेकर देणारे बंद दरवाजातील माणसांजवळ, घराजवळ भिकाऱ्यावाणी थांबलो. पोटाची खळगी भरण्यासाठी दारिद्र्यामुळे लाचार होऊन भीक मागितली परंतु कोणीही मला भीक घातली नाही, की जवळ केले नाही.

दया पवारांची कविता दुःख, दारिद्र्यातून जन्माला आली. कवी म्हणतो, "माझं जीवन पूर्णपणे अनाथ आश्रमामध्ये कदान् खणायत गेले. पळीभर घुगऱ्यांसाठी मी मोठी रांग लावली. विटाळात सुध्दा आईने वसतिगृहात मुलांसाठी भाकरी थापल्या वेळप्रसंगी शौचाला नेणाऱ्या लोट्यातून पाणी प्यालो." असे भयानक दारिद्र्य कवी मोठ्या विदारक शब्दांत मांडतो.

प्रा. केशव मेश्राम आपल्या आयुष्याची कहाणी सांगताना म्हणतात, किती भयानक आहे हे आयुष्य! शिळ्यापाक्या, अर्धा-चतकोर भाकरीसाठी गाडीभर लाकडं फोडून घेतली जातात. हे सहन करण्यासाठी, सोसण्यासाठी माझ्या मायवानी काळीज पाहिजे. देवबाप्पा हे तुलाही जमनार नाही. तेथे पाहिजे माझी माय.

'गोलपिठा' या कविता संग्रहाच्या 'रस्त्याच्या कडेकडेने' या कवितेत नामदेव ढसाळ दारिद्र्याविषयी म्हणतात -

"रस्त्याच्या कडेकडेने वाढविलेले कचऱ्याचे डोंगर
तसे दुःख आपल्या जीवनात
आपण सर्व किड्यांचे भायबंद असल्यासारखे
एरवी करवलो गेलेलो.

किंवा ते पुढे म्हणतात,

"सकाळ संध्याकाळ उकिरड्याच्या अन्नावर
होणारी अर्धनग्न जोगवण."

रस्त्याच्या कडेला कचऱ्याचे ढिग असावे तसे आपले आयुष्यात, जीवनात दारिद्र्याचे दुःख आहे. उकिरड्यावर टाकलेल्या, फेकलेल्या अन्नावर किड्या-मुंग्याचा जसा देह पोसला जातो. तसा आपला देह उकिरड्यावरच्या अन्नावर पोसल्या गेला आहे. असे कवीला वाटते. केवढ दारिद्र्य कवी ढसाळांच्या कवितेतून व्यक्त होते.

कवी अर्जुन डांगळे 'छावनी हालते आहे' या कवितेत दारिद्र्यामुळे पोलादी बापाची काय दशा होते ते सांगताना म्हणतात,

"यंत्राशी झुंज घेतलेला माझा पोलादी बाप
थकलेला भागलेला कागदी देहाचा होऊन येई
पाटावर डोकं ठेऊन पाय पत्याला लावून
घरांच्या कौलाकड पाहत चारभिनारचे झुटके घेई."

किंवा दारिद्र्याशी दोन हात करताना आईची अवस्था काय होत होती, याविषयी कवी म्हणतो -

"गळ्यात गोणपाट अडकवून लोखंड, काच
बाटली वेचणारी आई,
पोट जाळण्यासाठी लोखंड, काच अब्दुल भंगारवाल्याला
विकी, आणि चुलीत जाळण्यासाठी लाकड विकत
घेऊन येई."

बापाने यंत्रासारखे सतत कष्ट केले, तर आई अब्दुल भंगारवाल्याला काच, लोखंड, बाटल्या जमा करून विकणारी. यांच्या कष्टातून आपले कुटुंब कसे चाले इतके आपले दारिद्र्य होते हे डांगळे मनस्वी प्रांजळपणे सांगतात.

कवी रविचंद्र हडसनकर आपल्या 'जीवन' या कवितेत,
"अंधार असतो अवतीभवती अंधारातच

Please cite this Article as : प्रा. डॉ. के. के. अहिरे, 'दलित काव्यातील दारिद्र्य : एक अवलोकन' : Golden Research Thoughts (March ; 2012)

धुतलेले आमचे जीवन, विश्व भरून उरतो काळाभोर
अंधार, त्याच अंधारातून आकार घेतात भुकेले त्यांचे हुंदके
क्षयाने जर्जर बुढयांचे अनावर विव्हाळणे
घिल्यापिल्यांचे आक्रंदन.”

घरात अठराविश्वे दारिद्रय असल्यामुळे सर्वदूर अंधार झाला आहे.
पोटात भूकेचा खड्डा पडलेला आहे. भूकेमुळे कुटुंबातील लोकांना क्षयाने
जर्जर केले आहे तर लहाने मुले तापाने फणफणल्यामुळे ते आक्रंदन करीत
आहे. केवटे जीवघेणे दारिद्रय कवीच्या वाट्याला आले आहे.

कवी भगवान भोईर आपल्या ‘उन्हातलं झाड’ या कविता
संग्रहातील ‘धार’ या कवितेत आपल्या घरातील अठराविश्व दारिद्रय कसं होतं
हे सांगताना म्हणतात –

“दोन दिवस उपाशी
बाने फळी मांडली
उभ्या जन्माचा इतिहास
हाती रापी घेऊन उभा
दुष्काळ.....
जीवनाचं स्मशान करणारा
हिरव्या धरतीचं
वाळवंट झालेलं
जनावरे चाऱ्याविना नव्हे
कसायाच्या सुरीने मरत होती
आता कुणाचा धर्म बुडत नव्हता
कातडं नाही
जोडे बनवायचे कसे.”

गेल्या दोन दिवसापासून घरातील सर्व मंडळी अन्न नसल्यामुळे
उपाशी आहे. कशीतरी बानं कामाला सुरवात केली. जनावराचं कातडं नाही.
जीवघेण्या दुष्काळामुळे सर्व जनावरं शेतकऱ्याने कसायला विकले. त्यामुळे
जोडे, चप्पल तयार करण्यासाठी कातडं नाही. त्यामुळे अन्नापाण्यावाचून उपाशी
असलेलं पोट कसं भरणार हा यक्ष प्रश्न कवीच्या बापाला पडला.

कवी प्रकाश जाधव आपल्या ‘दस्तखत’ या कवितासंग्रहातील
‘सुरुवात’ या कवितेत आपल्या जातीचे दारिद्रय विशद करताना म्हणतात –
“आकाश वेगळे झिपरी रज हुडकीत
कचऱ्याच्या ढिगाआड बुडताना
लाख उमर खय्याम जागे होतात स्वप्नातून.”

या माझ्या समाजात कचऱ्याच्या ढिगात अन्न शोधणारी भुतकाळ
आहे. ती पाहिल्यावर भल्याभल्यांची झोप उडते. त्यांना मिळणारी लांछनास्पद
वागणूक, त्यांच्यावर होणारा अन्याय पाहिल्यावर कवीच मन तिळ-तिळ तुटतं.
तर भिमसेन देठे आपल्या दारिद्रयाचे वर्णन करतांना ‘होरपळ’ या
काव्यसंग्रहातील ‘पावसा’ या कवितेत म्हणतात. ‘हे पावसा, तू ये, तुझं सर्वांनी
स्वागत केलं, मी करतो आहे. तुझ्या येण्याने लाखो फुलं फुलत असतील तर मी
कसं नको म्हणू ? आम्ही मात्र सतत तुडवलेले, आमचा नाश करण्यास सर्वजण
टपलेत. म्हणून कवी म्हणतो,

“पावसा
माफ कर बाबा
आमच्या बसक्या घरातील
बसक्या माणसांना
तुझं स्वागत करता येत नाही रे.”
माझं घर फाटकं आहे. तुझं स्वागत मी कसं करू? तुझा आवाज
होऊ लागला तर माझी झोपडी हादरत जातेच.

कवी चेंदवणकर आपल्या ‘ऑडिट’ या कविता संग्रहात
‘दुष्काळग्रस्त उद्ध्वस्त चुली’ या कवितेत आपले दारिद्रय व्यक्त करताना
म्हणतात,
“श्वासाश्वासागणिक धुमसणाऱ्या
हया दुष्काळग्रस्त, भूक कंगाल उद्ध्वस्त चुली
रस्त्या रस्त्यावर जेव्हा विखुरल्या जातात
तेव्हा आभाळात गुरगुरणाऱ्या
असंख्य बॉम्बधारी विमानासारख्या
त्या मला दिसतात.”

माझ्या आयुष्याच्या पाचविलाच दारिद्रय पुजलेलं आहे.
श्वासागणिक ते धुमसत आहे. दुष्काळग्रस्त भुके कंगाल उद्ध्वस्त चुली जेव्हा
घर सोडून रस्त्यावर येतात, तेव्हा मात्र कवीची सहनशीलता संपते. कवी
अस्वस्थ होतात. विमानातून एखादा बॉम्ब पडावा असे कवीला वाटते.

कवी ज. वि. पवार आपले जीवन दारिद्रय, दुःख व्यक्त करताना
‘नाकेबंदी’ या कवितेतील ‘घेऊन जा’ या कवितेत म्हणतात,
“आलीच आहेस तर रिकामी जाऊ नकोस
पहिजे तर थोडेसे दुःख उसने घेऊन जा

नको जीवन आळणी झालेले असेल तर
माझ्या डोळ्यातील मिठागर घेऊन जा.”

तू आलीच आहेस तर रिकाम्या हाताने जाऊ नकोस आमच्या
जवळचे दुःख, दारिद्रय घेऊन जा. आठरा विश्वे दारिद्रय हे दलित जीवनाला
व्यापून राहिलेले आहे. हे दारिद्रय इथल्या व्यवस्थेमुळे निर्माण झाले आहे.
अज्ञान, अशिक्षितपणा आणि भौतिक साधनांच्या अभावामुळे अनेक दलित
कवीना व त्यांच्या कुटुंबांना दारिद्रय भोगावे लागले आहे. म्हणून दारिद्रयाचा
अनुभव, संवेदना दलित कवी आपल्या कवितातून मांडतात.

निष्कर्ष –

दलित कवींच्या कवितांच्या अनेक आशयसूत्रांपैकी दारिद्रय हे एक
आशयसूत्र महत्त्वाचे आहे. दलितांच्यामध्ये अन्नधान्याचे दारिद्रय फारच मोठ्या
प्रमाणात दिसते. पोट भरण्यासाठी लहानपणापासून दलितांना काबाडकश्ट
करावे लागतात. त्यामुळे अज्ञान, अधश्रद्धा, भौतिक साधनांची, वस्तुची वाणवा
यामुळे दलितांच्या जीवनात दारिद्रयाचे कळस केल्याचे जाणवते.

दलित साहित्य-काव्य हे दलितांच्या दास्यातून-दारिद्रयातून
निर्माण झाले आहे. पिढ्यानपिढया त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार झाले. त्यांना
पिळल्या, सोसल्या गेले मानवी हक्कांपासून त्यांना वंचित ठेवले. डॉ.
बाबासाहेबांच्या रूपाने दलित समाजाला एक वाली मिळाला आणि या
समाजाचे सर्व संदर्भ बदलले. अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध लढण्यास डॉ.
बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिकविले. प्रत्येकाच्या घरातील अंधार दारिद्रय नष्ट
करायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही, हे डॉ. बाबासाहेबांनी
समाजाला पटवून दिले, पटवून सांगितले.

गावकुसाबाहेरील जीवन, त्यांच्या दारिद्रयाचा आशय घेऊन दलित
कवींची कविता जन्माला आली. दलित कवींनी जीवन जगत असताना स्वतः जे
भोगले व अवतीभवतीच्या दलित समाजाने जे दुःख, दारिद्रय अनुभवले ते
दलित कवींनी आपल्या काव्यातून मांडले.

अठराविश्वे दारिद्रय हे दलित जीवनाला व्यापून राहिले. हे दारिद्रय
इथल्या व्यवस्थेमुळे निर्माण झाले आहे.

कवी वामन निंबाळकरांना आयुष्यभर पुरलेले दारिद्रय याच दलित
समाजात दिसते. त्यातून दलित समाजाच्या वाट्याला घाण्याच्या बैलासारखे
कष्ट वाटायला येतात. नारायण सुर्वे यांना मुंबई शहरात दारिद्रयाचा अनुभव
येतो. गरीब जनता अन्नासाठी शहराकडे येते. दया पवारांचे सगळे बालपण
दारिद्रयात होरपळून गेले. दारिद्रयामुळे त्यांच्या आईला वसतिगृहात कामे
करावी लागली. शहरातील दलित माणसे कचऱ्याचे भंगार उपसून कंगाल
जीवन जगतात. असे केशव मेश्रामांना वाटे. अर्जुन डांगळे व ढसाळाना दुःखाची
झळ पोहचली आहे. भगवान भोईर यांचे ‘झाड’ उन्हातील नसून ते
दारिद्रयातील आहे. दुष्काळग्रस्त भुके कंगाल जीवन आणि त्यातून उद्ध्वस्त
झालेले भुके कंगाल अनुभव चेंदवणकरांनी आपल्याला कवितेत मांडलेले
आहेत. दारिद्रयाचे दाहक चित्रण दलित कवितेत प्रथम येते. या दारिद्रयाच्या
अनुभवातूनच पेटणाऱ्या विद्रोहाच्या टिणग्या निर्माण होतात व त्या विद्रोही
कवितेतून प्रकट होतात.

संदर्भ

- 1) वामन निंबाळकर : ‘गावकुसाबाहेरील कविता’
प्रबोधन संस्था प्रकाशन, नागपूर
- 2) नारायण सुर्वे : ‘माझे विद्यापीठ’, ‘ऐसा गा मी ब्रह्म’,
‘जाहीरनामा’ पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- 3) यशवंत मनोहर : ‘उत्थान गुफा’
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे
‘मूर्तिभंजन’
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
- 4) दया पवार : ‘कोंडवाडा’
अनिल मेहता पब्लिकेशन, पुणे
‘नाकेबंदी’
मुक्तछंद प्रकाशन, मुंबई
- 5) केशव मेश्राम : ‘डलगुलान’
सकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
‘उत्खनन’
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- 6) नामदेव ढसाळ : ‘गोलपीठा’
निलकंठ प्रकाशन, पुणे
- 7) अर्जुन डांगळे : ‘छावणी हलते आहे’
कर्मवीर प्रकाशन, मुंबई
- 8) रविचंद्र हडसनकर : ‘टिणगी’
अभिनव प्रकाशन, मुंबई

Please cite this Article as : *प्रा. डॉ. के. के. अहिरे*, ‘दलित काव्यातील दारिद्रय : एक अवलोकन’ : Golden Research Thoughts (March ; 2012)

9) भगवान भोईर	:	‘उन्हातलं झाड’
स्वप्नील प्रकाशन, भिवंडी
10) प्रकाशन जाधव	:	‘दस्तखत’
दलित साहित्य संस्कार केंद्र, मुंबई
11) भीमसेन देठे	:	‘होरपळ’
आडोनी प्रकाशन, मुंबई
12) प्रल्हाद चेंदवणकर	:	‘ऑडिट’
अभिनव प्रकाशन, मुंबई
13) ज. वि. पवार	:	‘नाकेबंदी’
मुक्तछंद प्रकाशन, मुंबई